

SOG‘LOMLASHTIRISH MASKANLARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Tursunov Bekzod Abdimo‘minovich

Samarqand Davlat Arxitektura-Qurilish Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada rekreatsiya resurslari va sog‘lomlashtirish maskanlarini o‘rganishning nazariy-uslubiy masalalari tahlil qilingan. Rekreatsiya tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy elementlari, rekreatsion resurslarning tasnifi hamda sog‘lomlashtirish maskanlarining shakllanish omillari ko‘rib chiqilgan. Maqolada mineral suvlarning shifobaxsh xususiyatlarini baholash mezonlari, aholi kasalliklarining hududiy tarkibi, sanatoriya-kurort muassasalari va dam olish tashkilotlari sonining dinamikasi, shuningdek O‘zbekistonning rekreatsion rayonlari va shifobaxsh maskanlari xususida statistik tahlil keltirilgan. Tadqiqot natijalari rekreatsion geografiya va sog‘lomlashtirish sohasidagi nazariy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *rekreatsiya, rekreatsion resurslar, sog‘lomlashtirish maskanlari, sanatoriya-kurort, mineral suvlar, balneologiya, rekreatsion rayonlashtirish, sog‘liqni saqlash turizmi.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical and methodological issues of studying recreational resources and health-improvement facilities. The essence of the concept of recreation, its structural elements, the classification of recreational resources, and the factors shaping health resorts are examined. The article presents a statistical analysis of criteria for evaluating the therapeutic properties of mineral waters, the territorial structure of population diseases, the dynamics of the number*

of sanatorium-resort institutions, as well as the recreational districts and health resorts of Uzbekistan.

Key words: *recreation, recreational resources, health resorts, sanatorium-resort, mineral waters, balneology, recreational zoning, health tourism.*

Kirish

Bugungi kunda jahon iqtisodiyotida xizmat ko'rsatish sohasining yetakchi tarmoqlaridan biri sifatida rekreatsiya va sog'lomlashtirish turizmi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aholi turmush darajasining oshishi, shahar muhitidagi ekologik va psixologik yuklamalarning kuchayishi, shuningdek sog'lom turmush tarziga bo'lgan ehtiyojning ortishi rekreatsiya resurslaridan oqilona foydalanish va sog'lomlashtirish maskanlarini rivojlantirish masalalarini dolzarb tadqiqot obyektiga aylantirmoqda.

O'zbekiston Respublikasi tabiiy-geografik sharoitining xilma-xilligi, mineral suv manbalari, davolovchi loyqalar, tog'-iqlim va cho'l-iqlim resurslarining mavjudligi mamlakatda sog'lomlashtirish maskanlari tarmog'ini rivojlantirish uchun ulkan salohiyat yaratadi. Respublikamizda sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirish, sanatoriya-kurort sohasini modernizatsiya qilish va aholiga ko'rsatiladigan davolash-profilaktika xizmatlari sifatini oshirish bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari ushbu sohaning ilmiy-nazariy asoslarini chuqur tadqiq etishni taqozo etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi rekreatsiya resursi va sog'lomlashtirish maskani tushunchalarining nazariy-uslubiy mazmunini ochib berish, ularning tasnifini tizimlashtirish hamda O'zbekiston misolida ushbu resurslardan foydalanishning amaliy holatini statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilishdan iborat.

Мавзуга oid adabiyotlar tahlili

Рекреативная география и ресурсология в сфере зарубежной и местной науки со стороны широкого круга исследований. В частности, В.С. Преображенский, Я.А. Веденин, И.В. Зорин и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д. В.С. Преображенский, Я.А. Веденин, И.В. Зорин и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д.

Минеральные воды и бальнеологические ресурсы, их оценка, их использование, их развитие, их охрану и т.д. В.С. Назаренко, О.В. Назаренко и В.В. Назаренко и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д. В.С. Назаренко, О.В. Назаренко и В.В. Назаренко и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д.

Шу билан бирга, mavjud adabiyotlarda sog'lomlashtirish maskanlarini kasalliklar turiga ko'ra ixtisoslashtirish, ularning hududiy joylashuvini aholi ehtiyojlariga moslashtirish hamda statistik tahlil asosida rivojlanish dinamikasini baholash masalalari yetarlicha tizimli yoritilmagan. Ushbu bo'shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Тадqiqot metodologiyasi

Тадqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy-tahliliy, statistik tahlil, kartografik hamda sotsiologik so'rov usullaridan foydalanildi. Рекреационные ресурсы, их оценка, их использование, их развитие, их охрану и т.д. В.С. Назаренко и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д. В.С. Назаренко и другие российские географы рекреационных систем, их состав и рекреационных ресурсов, их оценку, их использование, их развитие, их охрану и т.д.

asos qilib olindi. Aholi kasalliklarining hududiy tarkibini aniqlashda sotsiologik soʻrov natijalaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

1. Rekreatsiya va rekreatsion resurslar tushunchasining nazariy mazmuni

“Rekreatsiya” atamasi lotincha “recreatio” soʻzidan olingan boʻlib, “tiklanish”, “qayta tiklash” maʼnolarini anglatadi. Geografik va iqtisodiy adabiyotlarda rekreatsiya inson organizmining jismoniy va ruhiy kuchlarini mehnat faoliyati natijasida sarflangan energiyani tiklash maqsadida amalga oshiriladigan dam olish, davolanish, sogʻlomlashtirish va bosh qotiruvchi faoliyatlar majmui sifatida talqin etiladi.

Rekreatsion resurslar deganda esa inson salomatligini tiklash, dam olishni tashkil etish va sogʻlomlashtirish maqsadlarida foydalanish mumkin boʻlgan tabiiy, tabiiy-antropogen va ijtimoiy-iqtisodiy obyektlar hamda hodisalar majmui tushuniladi. Ularning tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tabiiy rekreatsion resurslar — iqlim, relyef, suv havzalari, oʻrmon va togʻ landshaftlari;
- balneologik resurslar — mineral suvlar, davolovchi loyqalar (paleogen va botqoq loyqalari);
- tarixiy-madaniy resurslar — meʼmoriy yodgorliklar, muzeylar, etnografik obyektlar;
- infratuzilma resurslari — sanatoriy-kurort muassasalari, mehmonxonalar, transport tarmogʻi.

Rekreatsion resurslarning bu tarkibiy elementlari oʻzaro uzviy bogʻliq holda rekreatsion potentsialni shakllantiradi va maʼlum hududning rekreatsion-sogʻlomlashtirish funksiyasini belgilaydi.

2. Sog'lomlashtirish maskanlarini tasniflashning nazariy asoslari

Sog'lomlashtirish maskanlari — bu aholi salomatligini tiklash va mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish hamda davolash-profilaktika xizmatlarini ko'rsatish maqsadida tashkil etilgan maxsus muassasalar tizimi bo'lib, ularga sanatoriylar, kurortlar, dam olish uylari, sog'lomlashtirish lagerlari va boshqa shu kabi obyektlar kiradi. Bunday maskanlarning shakllanishida hududning tabiiy-resurs salohiyati, aholi tibbiy-demografik ko'rsatkichlari hamda iqtisodiy-ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi.

Mineral suvlarning shifobaxsh xususiyatlarini ilmiy asoslash sog'lomlashtirish maskanlarini to'g'ri profillashtirish uchun zarur shart hisoblanadi. Quyidagi 1-jadvalda mineral suvlardagi turli komponentlarning maksimal ruhsat etilgan kontsentratsiyasi (MRK) ko'rsatkichlari keltirilgan, ular suvning shifobaxshlik darajasini va undan foydalanish mumkin bo'lgan yo'nalishlarni belgilashda asosiy mezon vazifasini bajaradi.

1-jadval. Mineral suvlarning shifobaxsh xususiyatlarini baholash mezonlari

Komponentlarning nomi	Komponentning maksimal ruhsat etilgan kontsentratsiyasi, mg/dm ³
Nitratlar (NO ₃ bo'yicha)	50
Nitritlar (NO ₂ bo'yicha)	2,0
Qo'rg'oshin (Pb)	0,1

Selen (Se)	0,05
Kadmiy (Cd)	0,01
Simob (Hg)	0,005
Mishyak (As) — shifobaxsh suvlarda	2,0
Mishyak (As) — shifobaxsh stol suvlarida	1,5
Ftor (F) — dorivor suvlarda	15,0
Stronsiy (Sr)	10,0
Fenollar	25,0
Boshqa organik moddalar (umumiy uglerod uchun)	0,001
Organik moddalar — shifobaxsh suvlarda	20,0
Organik moddalar — shifobaxsh oshxona suvlarida	10,0
Radiy (Ra-226)	54 Bk/dm ³ ($1,44 \times 10^{-9}$ Ki/dm ³)
Uran (U-238)	8,8 Bk/dm ³ ($2,4 \times 10^{-10}$ Ki/dm ³)
Seziy (Cs-137)	8,0 Bk/kg

Stronsiy-90 (Sr-90)	8,0 Bk/kg
Jami α -faollik	0,1 Bk/kg

Manba: Nazarenko V.S, Nazarenko O.V, Nazarenko V.V. Mineralnie lechebnye vodi i gryazi. Uchebnoye posobiye. Rostov-na-Donu, 2008. – 164 b.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mineral suvlarning shifobaxshlik darajasi ko'p jihatdan ulardagi kimyoviy elementlar va radioaktiv komponentlarning miqdoriy nisbatiga bog'liq. Ushbu mezonlarga rioya qilingan holda mineral suv manbalarini toifalashtirish sog'lomlashtirish maskanlarining tibbiy ixtisoslashuvini ilmiy asoslangan tarzda belgilash imkonini beradi, bu esa o'z navbatida davolash samaradorligini oshiradi.

3. Aholi kasalliklari tarkibi va sog'lomlashtirish maskanlarini ixtisoslashtirish zarurati

Sog'lomlashtirish maskanlarini kasalliklar turlariga ko'ra ixtisoslashtirilgan holda barpo etish zamonaviy rekreatsion-tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining muhim tamoyillaridan biridir. Bunday yondashuv resurslarni oqilona taqsimlash, davolash samaradorligini oshirish hamda aholining hududiy ehtiyojlarini qondirish imkonini yaratadi. O'tkazilgan sotsiologik so'rov natijalari respondentlar tomonidan sanatoriyalardagi muolajalarning baholanishi hamda hududda keng tarqalgan kasalliklar tarkibini aniqlashga xizmat qildi.

2-jadvalda aholi o'rtasida kasalliklarning hududiy tarkibi umumiy ovozlarga nisbatan foiz hisobida keltirilgan bo'lib, bu ma'lumotlar sog'lomlashtirish maskanlarini qaysi tibbiy yo'nalishlarda rivojlantirish zarurligini ko'rsatadigan asosiy indikator hisoblanadi.

2-jadval. Aholi kasalliklarining hududiy tarkibi (jamiga nisbatan foiz hisobida)

Kategoriya	Hududda keng tarqalgan kasalliklar	Ovozlar, %
Eng ko‘p ovoz berilgan	Yurak-qon tomir kasalliklari	37,9
kasallik guruh va turlari	Asab kasalliklari	19,1
	O‘pka, yuqori nafas yo‘llari, allergik kasalliklar	14,8
O‘rtacha ovoz berilgan	Ovqat hazm qilish kasalliklari	8,8
kasallik guruh va turlari	Endokrin (bo‘qoq, qandli diabet) kasalliklari	7,7
	Tayanch-harakat tizimi kasalliklari	5,6
Kam ovoz berilgan	Qon va qon hosil qilish organlari kasalliklari	3,9
kasallik guruh va turlari	Teri-tanosil kasalliklari	2,1
	O‘sma kasalliklar	0,1

Manba: jadval sotsiologik so‘rov natijalari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yurak-qon tomir kasalliklari (37,9%) va asab kasalliklari (19,1%) aholi o‘rtasida eng yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lib, bu ikki guruh jamiga nisbatan deyarli yarmidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Bu ma‘lumotlar kelgusida kardiologik va nevrologik profildagi ixtisoslashgan sanatoriya-sihatgohlarni barpo etish hamda mavjudlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash zarurligini ko‘rsatadi. Shuningdek, nafas yo‘llari va allergik kasalliklar (14,8%) bo‘yicha ixtisoslashgan iqlim-davolash muassasalarini rivojlantirish ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

4. Sanatoriya-kurort muassasalari va dam olish tashkilotlari sonining dinamik tahlili

Sog‘lomlashtirish maskanlari tarmog‘ining rivojlanish darajasini baholashda uzoq muddatli statistik dinamikani tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. 3-jadvalda 1980—2020-yillar mobaynida sanatoriya-kurort muassasalari va dam olish tashkilotlari sonining o‘zgarish dinamikasi keltirilgan.

3-jadval. Sanatoriya-kurort muassasalari va dam olish tashkilotlari soni

Ko‘rsatkichlar nomi	1980	1990	2000	2010	2020	O‘zgarish indeksi
Faoliyat ko‘rsatayotgan muassasalar soni	248	349	286	323	494	1,9
Joylar soni, ming	40,0	55,9	32,5	53,1	57,6	1,44
Xizmat ko‘rsatilgan shaxslar, ming kishi	811,3	1603,8	222,7	446,9	285,6	0,4

Manba: jadval statistik ma‘lumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, 1980—2020-yillar mobaynida faoliyat ko'rsatayotgan sanatoriya-kurort muassasalari soni 248 tadan 494 taga yetib, deyarli ikki baravarga (1,9 marta) oshgan. Shu bilan birga, joylar sonining o'sish su'rati (1,44 marta) muassasalar sonining o'sish su'ratidan past bo'lib, bu yangi tashkil etilgan obyektlarning o'rtacha sig'imi kichikroq ekanligidan dalolat beradi.

Ayniqsa diqqatga sazovor jihat shundaki, xizmat ko'rsatilgan shaxslar soni 1990-yildagi 1603,8 ming kishidan 2020-yilga kelib 285,6 ming kishigacha keskin kamaygan (o'zgarish indeksi 0,4). Bu holat 1990-yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, aholi xarid qobiliyatining pasayishi hamda sanatoriy-kurort xizmatlaridan foydalanish madaniyatining o'zgarishi bilan izohlanadi. Ushbu tendensiya sog'lomlashtirish maskanlari faoliyatining moliyaviy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlash, xizmatlar narxini aholi uchun maqbul darajaga keltirish hamda ichki turizm va sog'lomlashtirish madaniyatini qayta tiklash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqishning zarurligini ko'rsatadi.

5. O'zbekistonning rekreatsion rayonlashtirilishi va shifobaxsh maskanlarining hududiy joylashuvi

Rekreatsion rayonlashtirish — bu hududning tabiiy-resurs salohiyati, iqtisodiy-geografik joylashuvi va infratuzilma darajasiga ko'ra alohida rekreatsion rayonlarga ajratish jarayoni bo'lib, sog'lomlashtirish maskanlarini samarali rivojlantirishning nazariy asosini tashkil etadi. 4-jadvalda O'zbekistonning asosiy rekreatsion rayonlari va ularga tegishli shifobaxsh-sihatgoh maskanlari keltirilgan.

4-jadval. O'zbekistonning rekreatsion rayonlari va shifobaxsh maskanlari

Rekreatsion rayonlar	Shifobaxsh-sihatgoh maskanlari
-----------------------------	---------------------------------------

Fargʻona	Chortoq, Chimyon, Shohimardon, Kosonsoy, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Qiziltepa, Fargʻona, Nanay, Parda Tursun, Chodak, Nixol, Marhamat
Chirchiq-Ohangaron	Oqtosh, Xumson, Tovoqsoy va Beldirsoy, Gʻazalkent-Chotqol, Chorvoq, Chimyon, Kumushkon, Soʻqoq, Ohangaron, Ertosh, Qizilcha, Koʻksaroy
Zarafshon (togʻli qismi)	Sitorai Moxi-Xossa, Ogʻalik, Abu Ali ibn Sino, Samarqand
Qashqadaryo	Langar, Xoʻjaipok, Marhamat, Shahrisabz, Qashqadaryo sohili, Miroqi
Surxondaryo	Jayronxona, Uchqizil, Xonjizza, Boysun
Quyi Amudaryo	Xiva, Xazorasp
Toshkent vohasi	Botanika, Chinobod, Toshkent mineral suvi, Turon, 8-Mart, Ahmad Yassaviy, Boʻston, Havotogʻ, Gʻallaorol, Gagarin, Arnasoy, Zangiota

Manba: hududiy rekreatsion resurslar boʻyicha maʼlumotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Jadval maʼlumotlaridan koʻrinadiki, Oʻzbekiston hududi rekreatsion-sogʻlomlashtirish salohiyati jihatidan yetarlicha boy va xilma-xil boʻlib, deyarli barcha mintaqalarda oʻziga xos shifobaxsh maskanlar mavjud. Fargʻona vodiysi va Chirchiq-Ohangaron rayonlari eng koʻp sondagi sihatgoh maskanlariga ega boʻlib, bu hududlarning togʻ-iqlim resurslari va mineral suv manbalariga boyligi bilan

bog'liq. Shu bilan birga, Surxondaryo va Quyi Amudaryo rayonlarida sihatgoh maskanlari nisbatan kam bo'lib, bu hududlarda rekreatsion infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha investitsiyalar zarurligini ko'rsatadi.

6. Sanatoriya-kurort muassasalari turlarining tasnifi

Rekreatsiya nazariyasida sanatoriya-kurort muassasalari bir qator mezonlar asosida tasniflanadi. Funktsional yo'nalishiga ko'ra ular davolovchi (klinik profildagi), profilaktik-sog'lomlashtiruvchi hamda dam olish-rekreatsion turlarga bo'linadi. Foydalaniladigan tabiiy omilga ko'ra esa balneologik (mineral suvga asoslangan), grayoterapevtik (loyqa davolash), iqlim-davolash hamda aralash turdagi muassasalar farqlanadi. Mijozlar tarkibiga ko'ra bolalar, kattalar va oilaviy sihatgohlar alohida ajratiladi.

Bunday tasniflash tizimi sog'lomlashtirish maskanlarini rejalashtirish, ularning moddiy-texnik bazasini shakllantirish hamda tibbiy kadrlar tayyorlash siyosatini ilmiy asoslangan tarzda yo'lga qo'yish imkonini beradi. Xususan, yurak-qon tomir kasalliklari yuqori darajada qayd etilgan hududlarda (2-jadvalga ko'ra 37,9%) kardiologik profildagi balneologik sanatoriylarni, asab kasalliklari bo'yicha esa (19,1%) iqlim-davolash va psixo-relaksatsion yo'nalishdagi muassasalarni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

O'tkazilgan tadqiqot natijalari rekreatsiya resurslari va sog'lomlashtirish maskanlarini o'rganishning nazariy-uslubiy asoslari bo'yicha quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. rekreatsion resurslar tabiiy, balneologik, tarixiy-madaniy va infratuzilma elementlarining o'zaro uyg'unlashgan majmui sifatida hududning rekreatsion salohiyatini belgilaydi;

2. mineral suvlarning shifobaxsh xususiyatlarini baholashning aniq fizik-kimyoviy mezonlari sogʻlomlashtirish maskanlarining tibbiy ixtisoslashuvini ilmiy asoslash uchun zarur baza yaratadi;

3. aholi orasida yurak-qon tomir (37,9%) va asab (19,1%) kasalliklarining ustunligi kelgusida shu yoʻnalishlarda ixtisoslashgan sihatgohlarni barpo etishni taqozo etadi;

4. 1980—2020-yillar statistikasi sanatoriya-kurort muassasalari sonining oʻsishi (1,9 marta) bilan birga xizmat koʻrsatilgan shaxslar sonining sezilarli kamayishini (0,4 marta) koʻrsatib, sohaning moliyaviy-iqtisodiy barqarorligini taʼminlash zarurligini ochib beradi;

5. Oʻzbekistonning rekreatsion rayonlari hududiy jihatdan notekis rivojlangan boʻlib, Surxondaryo va Quyi Amudaryo kabi rayonlarda sihatgoh infratuzilmasini kengaytirish istiqbolli yoʻnalish hisoblanadi.

Yuqoridagi xulosalar rekreatsiya resurslaridan oqilona foydalanish va sogʻlomlashtirish maskanlari tarmogʻini ilmiy asoslangan holda rivojlantirish boʻyicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yoʻnalishdagi tadqiqotlarni rekreatsion yuk koʻtarish quvvati, ekologik barqarorlik hamda raqamli texnologiyalarni sanatoriya-kurort xizmatlariga tatbiq etish masalalari bilan boyitish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Nazarenko V.S., Nazarenko O.V., Nazarenko V.V. Mineralnie lechebnie vodi i gryazi: Uchebnoye posobiye. – Rostov-na-Donu, 2008. – 164 b.

2. Preobrajenskiy V.S., Vedenin Yu.A. Geografiya i otдых. – Moskva: Znaniye, 1971.

3. Zorin I.V., Kvartalnov V.A. Entsiklopediya turizma: Spravochnik. – Moskva: Finansy i statistika, 2003.

4. Soliyev A. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. – Toshkent: Universitet, 2010.
5. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining rasmiy ma‘lumotlari (sanatoriya-kurort muassasalari faoliyati bo‘yicha).
6. Rodoman B.B. Territorialnye areali i seti. Ocherki teoreticheskoy geografii. – Smolensk: Oykumena, 1999.
7. Mironenko N.S., Tverdokhlebov I.T. Rekreatsionnaya geografiya. – Moskva: MGU, 1981.